

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ

Φιλοσοφία
των Κοινωνικών Επιστημών
Θετικιστικού, Ερμηνευτικού και Διαλεκτικού Τύπου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Την έκδοση κοσμούν έργα του Ισπανού ζωγράφου Francisco Goya (1746-1828).
Εξώφυλλο: *Scène sabbatique - Quinta del sordo* (1818-23).
Εσωτερικές διαχωριστικές σελίδες: σειρά *Los Caprichos*, χαλκογραφία και ακουατίντα (1799).

ISBN978-960-456-294-7

© Copyright, 2011, Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Αλεξάνδρα Δεληγιώργη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ
Εκτύπωση 18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Βιβλιοδεσία Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΖΗΤΗ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

www.ziti.gr ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΕΝΩΣΗ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
Στοά του Βιβλίου (Πεσμαζόγλου 5), 105 64 Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210.3211.097

ΑΠΟΘΗΚΗ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΧΟΝΔΡΙΚΗ:
Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
1. Φιλοσοφία των επιστημών	11
α. Ιστορική και κοινωνική διάσταση της φιλοσοφίας	11
β. Φιλοσοφία της επιστήμης ή Επιστημολογία ή Μετα-επιστήμη	13
γ. Κοινωνικές επιστήμες - επιστήμες του ανθρώπου - ανθρωπιστικές σπουδές	24
δ. Επιστημονική γνώση και ιδεολογία στις κοινωνικές επιστήμες	32
2. Κοινωνικές επιστήμες: Διαχρονική εξέταση	39
α. Αρχαιότητα: Φύσει-νόμω	39
β. Μεσαίωνας: Χριστιανική εσχατολογία	42
γ. Αναγέννηση (14ος-15ος αι.): Ουτοπία	43
δ. Η επιστημολογική τομή στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα: Η ανάδυση της μηχανιστικής σκέψης	45
ε. Το μηχανικιστικό μοντέλο: Αρχές και κανόνες	47
στ. Ο Διαφωτισμός (18ος αι.) και η απολυτοποίηση των αρχών του μηχανικισμού	51

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ☞ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΘΕΤΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

3. Η θετικιστική φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών	61
α. Ο August Comte και η διαμόρφωση της θετικιστικής φιλοσοφίας κατά τον 19ο αιώνα	61
β. Το ιεραρχικό μοντέλο κατάταξης των επιστημών του Comte	63
γ. Ο νόμος των τριών σταδίων	66
δ. Από τον A. Comte στον John Stuart Mill	67
ε. Η ιεραρχική κατάταξη των επιστημών κατά τον Mill και η κριτική του νόμου των τριών σταδίων	68
στ. Πώς είναι δυνατή η πρόβλεψη των κοινωνικών φαινομένων	69
ζ. Ο οργανικισμός του Herbert Spencer	73
η. Ο κοινωνισμός του E. Durkheim	75
θ. Θετικιστικά επιστημολογικά ρεύματα κατά τον 20ό αιώνα	76
ι. Το παραγωγικό-νομολογικό μοντέλο εξήγησης του K. Hempel	81

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ☞ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

4.	Η ερμηνευτική φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών	87
α.	Απαρχές της σύγχρονης ερμηνευτικής	87
β.	Η ερμηνευτική επιστημολογία του W. Dilthey	88
γ.	Η κατάταξη των επιστημών των Dilthey, Windelband και Rickert	93
δ.	Οι επιστημολογικές απόψεις του Max Weber	94
5.	Αναλυτική ερμηνευτική	101
α.	Η αναλυτική τάση	101
β.	Ντετερμινισμός και ελευθερία: Το αιτιώδες-τελεολογικό μοντέλο εξήγησης του Von Wright	102
γ.	Η γλωσσική διαμόρφωση κριτηρίων ερμηνευτικής κατανόησης κατά τον P. Winch	104
6.	Η κριτική ερμηνευτική σχολή	109
α.	Η κριτική του θετικισμού και του ιστορικισμού από τον J. Habermas	109
β.	Τα πρακτικά ενδιαφέροντα ως κριτήριο ταξινόμησης των επιστημών	111
γ.	Παραδοσιακή και Κριτική θεωρία	115

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ ☞ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

7.	Η κριτική του μηχανικισμού στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα	125
α.	Η εναντίωση του Vico στον μηχανικισμό	126
β.	Η εναντίωση του Montesquieu στον μηχανικισμό	127
8.	D. Hume: Από την δογματική μεταφυσική στην εμπειρική ανθρωπολογία	131
α.	Ο ανθρωπολογικός επικαθορισμός της επιστήμης	132
β.	Για μια εμπειρική επιστήμη του ανθρώπου	135
γ.	Ο διάλογος του Kant με τον Hume	136
9.	Im. Kant: Από την εμπειρική επιστήμη του ανθρώπου σε μια ανθρωποκεντρική επιστημονική μεταφυσική	139
α.	Η καντιανή θεωρία της υπερβατολογικότητας	139
β.	Η καντιανή κριτική της δογματικής μεταφυσικής	144
γ.	Για μια μεταφυσική επιστήμη του ανθρώπου	145
δ.	Ο υπερβατολογικός λόγος ως δύναμη αυτοπροσδιορισμού	148
ε.	Ο άνθρωπος ως φορέας φυσικής νομοτέλειας και ελεύθερης αιτιότητας: Μηχανιστική και τελεολογική εξήγηση	150

10. G. Fichte: Η θεμελίωση της ελευθερίας στο πλαίσιο μιας θεωρησιακής ανθρωπολογίας	155
α. Από το υπερβατολογικό Υποκείμενο στο ελεύθερο Εγώ	156
β. Η δράση της νοητής εποπτείας ως γένεση της ελευθερίας του Εγώ	156
γ. Η κοινότητα ως αλληλεξάρτηση πολλαπλών Εγώ-Μη Εγώ	158
11. Fr. W. J. Schelling: Συνένωση ελευθερίας και αναγκαιότητας στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας της φύσης	161
α. Από τον υποκειμενικό στον αντικειμενικό Ιδεαλισμό	161
β. Η ελευθερία στην ταύτισή της με την φύση	163
γ. Από το Εγώ στην Φύση ως πρώτη αρχή της φιλοσοφίας	164
δ. Η γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά	165
12. G. Hegel: Από τη μηχανικιστική στην διαλεκτική λογική	167
α. Η προβληματοποίηση της Υπερβατολογικής Λογικής	168
β. Η χεγκελιανή επιστήμη του καθ' όλου	169
γ. Η θετική (διαλεκτική) λογική	172
13. K. Marx: Η διαλεκτική λογική ως όργανο επιστημονικής ανάλυσης	181
α. Η κριτική του τρόπου εφαρμογής και θεμελίωσης της διαλεκτικής λογικής από τον Χέγκελ	182
β. Αλλοτρίωση-πραγμοποίηση	187
γ. Η θεωρητική καταγραφή και ανάλυση της δομής της καπιταλιστικής κοινωνίας	188
14. Η σχολή της Φρανκφούρτης: Φιλοσοφία και κοινωνική θεωρία	193
α. Η ίδρυση της Σχολής της Φρανκφούρτης	193
β. Η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία	195
γ. Η κριτική του εργαλειακού εξορθολογισμού	196
δ. Για την πραγμοποίηση	198
ε. Η στροφή στην φρουδική θεωρία	199
15. Θετικιστικός και ιστορικο-γενετικός δομισμός	207
α. Το συμβολικό ως ένωση πραγματικού-φανταστικού	208
β. Συγχρονία-διαχρονία	212
γ. Μηχανιστική και δομική αιτιότητα	214
δ. Ιστορικός ή γενετικός δομισμός	216
ε. Κλειστές (αποπερατωμένες) και ανοιχτές δομές	217
στ. Δομική ανάλυση και Υποκείμενο	219
ζ. Κατανοητότητα vs Ιστορικότητα	220

16. Η ανασυγκρότηση των κοινωνικών επιστημών υπό το πνεύμα της επιστημολογίας της πολυπλοκότητας	223
α. Από τον διαχωρισμό στην σύγκλιση φιλοσοφίας-επιστήμης	223
β. Επιστήμες και επιστημολογία της πολυπλοκότητας	227
γ. Εγκέφαλος-(φυσικο-κοινωνικό) σύμπαν: <i>Unitas multiplex</i>	235
δ. Για την σύγκλιση φυσικών και κοινωνικών επιστημών στο πλαίσιο της επιστημολογίας της πολυπλοκότητας	238
ε. Αυτοσυνειδησία και χειραφέτηση των κοινωνικών επιστημών μέσω της σύγκλισής τους με την φιλοσοφία	245
Επίλογος	251

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό είναι καρπός της διδασκαλίας μαθημάτων προπτυχιακού κύκλου στα γνωστικά αντικείμενα της Γνωσιοθεωρίας και της Φιλοσοφίας των κοινωνικών επιστημών που άρχισε το 1983 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Χρωστά, επομένως, πολλά στο ενδιαφέρον που έδειξαν για τα θέματα αυτά, φοιτητές και φοιτήτριες του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, αλλά και άλλων Τμημάτων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, ενδιαφέρον που εμπύχωνε και την δική μου προσπάθεια να συμβάλω κατά το δυνατόν στο να ανακαλύψουν μέσα τους το πολύτιμο γνώνα ορέγεσθαι.

Τρία είναι τα ζητήματα που χρειάζεται, από τον πρόλογο ακόμη, να επισημάνουμε: Α. Το πρώτο ζήτημα είναι η σημασία της Γνωσιοθεωρίας και της Φιλοσοφίας των Επιστημών. Πρόκειται για κεντρικούς κλάδους, τους πλέον βασικούς της φιλοσοφίας, σε όλη την μακραίωνη ιστορία της. Κι αυτό γιατί στα πεδία τους, αναπτύσσεται ένα είδος πυρηνικού προβληματισμού που μέσα από εκρήξεις και διασπάσεις, τροφοδοτεί την επιστημονική και φιλοσοφική παραγωγή με νέα ερωτήματα όσον αφορά την γνώση, τον τρόπο παραγωγής και επικύρωσής της, τον ρόλο και την αξία της ως μηχανισμού θέσμισης και νομιμοποίησης της τάξης πραγμάτων και της τάξης του λόγου που επικράτησε μέσα στον σύγχρονο κόσμο.

Αναμφίβολα, το ενδιαφέρον των φοιτητών για την γνωσιοθεωρία και την φιλοσοφία των επιστημών υπολείπεται σε σχέση με το ενδιαφέρον τους για την πολιτική σκέψη, την αισθητική ή την φιλοσοφική ανθρωπολογία· κλάδοι που φαίνεται να μονοπωλούν τις απορίες, και τις ανησυχίες τους.

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να μας διαφεύγει ότι το βαθύτερο μυστικό των πολιτικών, αισθητικών, ανθρωπολογικών, αξιακών θεωριών είναι κρυμμένο στις βασικές γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις που τις στηρίζουν και στις κοσμο-εικόνες που τις διαπνέουν. Κι αυτό γιατί επικαθορίζουν και σε μεγάλο βαθμό εξηγούν τις εννοιολογικές διαφορές που εμφανίζουν ως προς την συγκρότηση και την λειτουργία τους οι θε-

ωρίες, με αποτέλεσμα να μη μπορούμε να ελέγξουμε την αλήθεια ή την πλάνη τους, ούτε την αξία τους και τον ρόλο τους μέσα σε συγκεκριμένα συστήματα πολιτισμού και παιδείας εάν τις αποσυνδέσουμε από τις γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις και τις κοσμο-εικόνες που τις στηρίζουν.

Με αυτή την έννοια, δεν είναι υπερβολικό ούτε ανακριβές να πούμε ότι οι γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις επηρεάζουν αποφασιστικά το πνεύμα και το είδος της τέχνης που δημιουργούν οι καλλιτέχνες, της πολιτικής που ασκούν οι πολιτικοί και των αξιών που προασπίζονται, είτε το γνωρίζουν είτε όχι, πράγμα που είναι και το συνηθέστερο.

Αυτή η άγνοια ωστόσο, έχει αρνητικά πάντα αποτελέσματα. Γιατί τα αισθητικά κριτήρια, οι πολιτικές αποφάσεις και επιλογές, οι αξιολογήσεις και οι αποτιμήσεις μας, ακόμη και οι τρόποι αντιμετώπισης των αναγκών μας εξαρτώνται εν πολλοίς από τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνουμε τις ιδέες μας για την αλήθεια και την πλάνη και από τον τρόπο με τον οποίο επεξεργαζόμαστε κριτήρια διάψευσης ή επαλήθευσης όσον αφορά το αληθές και το ψευδές, το ορθό και το λανθασμένο. Ακόμα και οι κρίσεις περί του ωραίου που φαίνονται να είναι ανεξάρτητες από τις κρίσεις περί του αληθούς, συνδέονται αναγκαστικά με αυτές, αφού ένα –και μάλλον το βασικότερο– από τα ερωτήματα που εγείρονται μόλις εντοπίσουμε το ωραίο, αφορά την αυθεντικότητα ή την γνησιότητά του που πηγάζει από την αλήθεια του. Αφού υπάρχει αληθινή και ψεύτικη ομορφιά, πράγμα που ισχύει για όλες τις αξίες που κρίνονται και σταθμίζονται με γνώμονα την αλήθεια ως αξία των αξιών.

Οι ιδέες περί του αληθούς όπως και τα κριτήρια για το ορθό και το λανθασμένο αποτελούν ένα είδος αθέατου υποστρώματος των κάθε είδους θεωρητικών, πρακτικών και αξιακών αναφορών μας στον κόσμο μέσα στον οποίο υπάρχουμε.

Θα μπορούσαμε, έτσι, να πούμε ότι οι γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις είναι για την επιστημονική και την φιλοσοφική σκέψη και τον τρόπο άσκησης τους στα πεδία της ορθολογικότητας, ό,τι είναι το υποσυνείδητο για την συνείδηση στους τόπους της καλλιτεχνίας, των αξιακών αποτιμήσεων και των πολιτικών πρακτικών. Με την έννοια ότι δεν μπορούμε να κρίνουμε τις ανθρωπολογικές, αισθητικές, πολιτικές κ.ά. απόψεις ούτε να ελέγξουμε την αλήθεια ή την πλάνη των απαντήσεων που δίνουν στις απορίες και τα ερωτήματά μας, αν δεν σχηματίσουμε σαφή εικόνα των θεωρητικών όρων διαμόρφωσή τους, στο πλαίσιο είτε του θετικιστικού είτε του διαλεκτικού ή του ερμηνευτικού επιστημονικού και φιλοσοφικού, αντίστοιχα, παραδείγματος.

Κι αυτό γιατί οι απαντήσεις, όπως, άλλωστε, και τα νέα ερωτήματα (ανθρωπολογικά, πολιτικά, αισθητικά κ.ά.) που μας γεννούν δεν μπορούν να τεθούν με τρόπο απλό και άμεσο. Η σκέψη, πολύ περισσότερο η σύγχρονη σκέψη δεν θυμίζει ευθεία οδό, χωρίς διακλαδώσεις και σταυροδρόμια, άγουσα κατευθείαν στο τέρμα. Αντίθετα, θυμίζει λαβύρινθο. Γι' αυτό και σπουδάζοντας φιλοσοφία, μαθαίνουμε τρόπους να σκεφτόμαστε, με άλλα λόγια, τρόπους να φτιάχνουμε μίτους που μας επιτρέπουν να μη χανόμα-

στε μέσα στο πολυδαίδαλο κτίσμα της σκέψης ώστε να βρίσκουμε τους δρόμους για την λύση των θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων που μας ταλανίζουν. Αυτό έκαναν και η φιλοσοφία και η επιστήμη μέσα στην μακραίωνη ιστορία της σκέψης.

Β. Το δεύτερο ζήτημα που είναι σκόπιμο να ξεκαθαρίσουμε από τον Πρόλογο ακόμη, είναι η ύπαρξη πολλαπλών παραδειγμάτων ή τύπων της κοινωνικής επιστήμης, αλλά και της φιλοσοφίας που τους αντιστοιχεί, πράγμα που δεν μας αφήνει τα περιθώρια να χρησιμοποιούμε τους όρους «Επιστήμη» και «Φιλοσοφία της επιστήμης», αντίστοιχα, στην αφηρημένη και γενική έννοιά τους, γιατί δημιουργούμε, έτσι, την εντύπωση ότι η επιστημονική σκέψη είναι μία και μοναδική όσον αφορά τις θεωρητικές κατηγορίες ανάλυσης και τις μεθόδους προσέγγισης που επεξεργάζεται. Το ίδιο ισχύει και για την φιλοσοφική σκέψη.

Πράγματι, η μονιστική αντίληψη της επιστήμης και της φιλοσοφίας, την οποία καλλιεργεί το θετικιστικό παράδειγμα, δεν ισχύει στο πεδίο των κοινωνικών (ούτε και των θετικών, τώρα, –πλέον) επιστημών ή στο πεδίο της φιλοσοφίας τους, όπου διαπιστώνουμε ότι το ερμηνευτικό παράδειγμα αρνείται την μονιστική αντίληψη της επιστήμης και της φιλοσοφίας πράγμα που κάνει και ο διαλεκτικός τύπος κοινωνικών επιστημών μέσα στον 20ό αιώνα, αρχής γενομένης με τον G. Lucacs.

Η ενοποίηση της επιστημονικής σκέψης η οποία θα έβαζε τέλος στις έριδες μεταξύ αυτών των τριών τύπων και θα αναβάθμιζε τις γνωστικές δυνατότητές τους, αποτελεί κρίσιμο αίτημα του καιρού μας, αφού στις σημερινές, ιδίως, συνθήκες τόσο έντονης αβεβαιότητας, η δυνατότητα αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δομών είναι άμεσα συναρτημένη με την κατά το δυνατόν πληρέστερη και ακριβέστερη γνώση της συγκρότησης και της λειτουργίας τους. Αυτή η τόσο στενή συνάρτηση θεωρητικής ανάλυσης και μετασχηματισμού των δομών μάς επιτρέπει να τις θεωρήσουμε ως τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Γ. Το τρίτο ζήτημα που χρειάζεται εκ προοιμίου να υπογραμμίσουμε και με το οποίο ερχόμαστε αντιμέτωποι στο παρόν σύγγραμμα είναι ο διαχωρισμός της επιστημονικής από την φιλοσοφική σκέψη. Ο διαχωρισμός αυτός θεσμοθετήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα και επιβλήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα, με την παρέμβαση του Θετικισμού που ταύτισε λανθασμένα την φιλοσοφία με την δογματική μεταφυσική και την δογματική μεταφυσική με την μεταφυσική *in toto*.

Με την φιλοσοφική απογύμνωσή τους, οι επιστήμες ασπάστηκαν τις αρχές της θετικιστικής φιλοσοφίας και νομιμοποίησαν την εργαλειοποίηση και την λογιστικοποίηση της ορθολογικότητάς τους, πράγμα που τις ανάγκασε να αναγνωρίσουν την εμπειρία ως αποκλειστική εγγυήτρια δύναμη για την γνώση και γενικότερα, την μάθηση.

Αποτέλεσμα του ριζικού διαχωρισμού επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης, στο θετικιστικό πεδίο, ήταν η διαμόρφωση μιας τεχνο-επιστήμης που οδήγησε στην αποθέωση της Τεχνικής έτσι που ο σχεδιαστής και κατασκευαστής νους να της παραχωρήσει

την πρωτοκαθεδρία. Κραυγαλέα ένδειξη γι' αυτό οι πυρετώδεις εργασίες της νευρο-επιστήμης σε συνεργασία με την βιοχημεία, την ρομποτική κ.ά. για την κατασκευή μιας τεχνητής νοημοσύνης - απομίμησης της ανθρώπινης νοημοσύνης- ικανής να καλύπτει τις ανάγκες κατασκευής και διαχείρισης της τεχνολογίας.

Υπ' αυτούς τους όρους, η εκδίωξη της φιλοσοφίας από τις επιστήμες θετικιστικού τύπου, μέσα στον 20ό αιώνα, έγινε έμμεσα, με την υποκατάσταση των στοχαστικών κρίσεων και των αξιακών αποτιμήσεων με ποσοτικοποιήσεις, τυποποιήσεις και στατιστικοποιήσεις των ποιοτικών μεγεθών. Το θεωρητικό κενό και το συναφές έλλειμμα αυτογνωσίας που προέκυψε από αυτές τις περιοριστικές μεθοδεύσεις αναπληρώθηκαν εκ του προχείρου στον χώρο της μαζικής κουλτούρας.

Με τον τρόπο αυτό, η τεχνο-επιστήμη και οι εμπορευματοποιημένες τεχνολογίες καθόρισαν την τάξη του λόγου που επικράτησε, στις σύγχρονες κοινωνίες, σε σημείο που η πληροφορία να συγχέεται με την γνώση. Καθορίζοντας, βέβαια, αποφασιστικά την τάξη του λόγου, μέσα στον σύγχρονο κόσμο, η τεχνο-επιστήμη καθόρισε αναλόγως και την τύχη του. Ανταποκρινόμενη στην απαίτηση για αύξηση της υλικής ευημερίας για ένα περιορισμένο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού, προκάλεσε μian άνευ προηγουμένου κοινωνική ανισότητα και κατέστησε επισφαλή την ζωή σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Αντίθετες με τον θετικιστικό ριζικό διαχωρισμό της επιστημονικής από την φιλοσοφική σκέψη, οι κοινωνικές επιστήμες διαλεκτικού και ερμηνευτικού τύπου και οι αντίστοιχες φιλοσοφίες και επιστημολογίες τους, αντιδρούν στις ολέθριες συνέπειες που έχουν οι επιστημολογικές διαμάχες στον σχεδιασμό λύσεων των προβλημάτων των σύγχρονων κοινωνιών, ενώ προβληματίζονται για την δυνατότητα ενοποίησης τους που θα έθετε τέλος σ' αυτές τις στείρες έριδες.

Και ενόσω οι κοινωνικές επιστήμες θετικιστικού τύπου επιμένουν στις περιοριστικές μεθόδους και αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιούν, οι προβληματισμοί φιλοσόφων και θεωρητικών, από τις αρχές του 1970, σχετικά με την συγκρότηση μιας σκεπτόμενης επιστήμης συνέβαλαν στο να αναδυθεί, τις δυο τελευταίες δεκαετίες, ένας νέος τύπος επιστήμης, της πολυπλοκότητας, που προωθεί την ενοποίηση των τριών τύπων κοινωνικών επιστημών, καθώς διεξάγει τις έρευνες σε διασυνδεδεμένα πεδία μελέτης του ιστορικο-κοινωνικού, καταργώντας τις κάθετες ιεραρχικές ταξινομήσεις των διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται μια νέου τύπου φιλοσοφία διασχεσιακού και διαφορικού χαρακτήρα, η οποία διαυγάζοντας την πολυπλοκότητα της φυσικής-ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας και της επιστημονικής και της φιλοσοφικής σκέψης, αντίστοιχα, γεφυρώνει το χάσμα που ανοίχθηκε ανάμεσά τους, με την εγκαθίδρυση ενός στυγνά τεχνοκρατικού πνεύματος.

Αύγουστος 2011

I

Φιλοσοφία των επιστημών

α. Ιστορική και κοινωνική διάσταση της φιλοσοφίας

Δυο βασικές παράμετροι ορίζουν τη φυσική, κοινωνική και ιστορική διάσταση της ζωής των ανθρώπων: ο χώρος και ο χρόνος. Τόσο οι φυσικές όσο και οι κοινωνικές επιστήμες μελετούν τα φαινόμενα σε συνάρτηση με τους χωροχρόνους μέσα στους οποίους παρατηρούνται. Η σκέψη για να συλλάβει την σχέση των ανθρώπων με την φυσική, κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία υπάρχουν, χρειάζεται να λάβει υπ' όψιν της τις δυο βασικές παραμέτρους του χώρου και του χρόνου. Διαφορετικά, νοεί σχηματικά και αφηρημένα, δηλαδή, στο κενό, ερήμην του αντικειμένου που διερευνά.

Όσον αφορά τις κοινωνικές επιστήμες, οι βασικές παράμετροι του χώρου και του χρόνου οριοθετούν την κοινωνική και την ιστορική διάσταση της ζωής των ανθρώπων, μέσα σε οργανωμένες λίγο έως πολύ κοινωνίες διαφόρων εποχών. Αυτές οι δυο διαστάσεις της κοινωνικότητας και της ιστορικότητας οριοθετούν και την ανθρώπινη δημιουργία που συντελείται μέσα στις κοινωνίες.

Οι ίδιοι οι άνθρωποι είναι προϊόντα και δημιουργοί ταυτοχρόνως της ιστορίας τους: ενεργούν και υφίστανται, δημιουργούν και πάσχουν μέσα σε ειδικούς ιστορικο-κοινωνικούς χωροχρόνους, ως μέλη μιας δεδομένης κοινωνίας μιας ορισμένης εποχής. Στο βαθμό που ανεξάρτητα από την βούλησή τους, καθορίζονται από τις δομές, τους θεσμούς την κουλτούρα και τον πολιτισμό δεδομένων κοινωνιών, αποτελούν και οι ίδιοι προϊόντα της Ιστορίας. Στον βαθμό, όμως, που δημιουργούν τις δομές, τους θεσμούς, την κουλτούρα, τον πολιτισμό τους ή στον βαθμό που αλλάζουν, σύμφωνα με την βούλησή τους, τους κοινωνικούς καθορισμούς που υφίστανται, γίνονται ή αναγνωρίζονται ως παραγωγοί της Ιστορίας.

Με τον ίδιο τρόπο που αλλάζουν οι όροι της κοινωνικής ζωής, μέσα στην Ιστορία, αλλάζουν και οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι βιώνουν, εξηγούν και

αναστοχάζονται –κρίνουν και αξιολογούν, τις ιστορικές τους δημιουργίες. Μ' άλλα λόγια, δεν αλλάζουν μόνον αυτά που φτιάχνουν οι άνθρωποι, μέσα στην Ιστορία (θεσμοί, νόμοι, πολιτεύματα, τέχνες, τεχνικές κ.ά.) αλλά και οι εικόνες, τα εννοιολογικά ή λεκτικά σχήματα που πλάθουν για να αποδώσουν αυτά που φτιάχνουν. Τις μεταβολές που υφίσταται ο τρόπος με τον οποίο κρίνουμε και ερμηνεύουμε στην φιλοσοφία, εξηγούμε στην επιστήμη, εκφράζουμε όσα βιώνουμε στην τέχνη, τις παρακολουθούμε μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας, στην ιστορία των επιστημών και στην ιστορία της τέχνης, αντίστοιχα.

Η συνείδηση της ιστορικής και κοινωνικής διάστασης όλων των μορφών πρακτικής –κι επομένως και της θεωρητικής πρακτικής– είναι κατάκτηση της σκέψης πολλών αιώνων. Το ίδιο, η αντίληψη ότι ο άνθρωπος δεν είναι μια σταθερή και αναλλοίωτη φύση, μέσα σ' ένα σταθερό και αναλλοίωτο κόσμο, αποτελεί ιστορική κατάκτηση της φιλοσοφίας.

Για πολλούς αιώνες, η φιλοσοφία αντιμετώπιζε τον άνθρωπο ως αναλλοίωτη φύση. Ύψωνε, έτσι, τους κανόνες της ανθρώπινης συμπεριφοράς αλλά και τις ανθρώπινες συνήθειες σε καθολικές και αιώνιες αρχές. Η αντιμετώπιση αυτή ήταν αποτέλεσμα της τάσης του ανθρώπου να εστιάζει την προσοχή του στις ομοιότητες παρά στις διαφορές και να αποφεύγει τις συγκρίσεις.

Την τάση αυτή την οποία εμφανίζει ο νοητικός μηχανισμός, τα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου, ο Piaget την ονομάζει «κεντροθέτηση» (centration). Η κεντροθέτηση συνδέεται με την ροπή της αυθόρμητης σκέψης, κατά τα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής της, να εστιάζει την προσοχή της σ' ένα μεμονωμένο παράγοντα ή σε στοιχεία που παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους.

Ωστόσο, με την συνεχή παρατήρηση, την συσσώρευση και επεξεργασία των δεδομένων που αφορούν αντικείμενα έρευνας, αντιλαμβανόμαστε σιγά σιγά ότι η απομόνωση ενός μεμονωμένου παράγοντα από ένα πλέγμα παραγόντων ή η απολυτοποίησή του οδηγεί σε λανθασμένες θεωρήσεις και συμπεράσματα. Πράγματι, με την ανάπτυξη της σκέψης, η τάση της κεντροθέτησης δίνει την θέση της στην τάση της αποκεντροθέτησης (decentration).

Ο Piaget υποστηρίζει ότι τα στάδια που παρατηρούμε στην γενετική ψυχολογία, κατά τη νοητική ανάπτυξη του ανθρώπου, από την παιδική ηλικία μέχρι την ωρίμανση, μπορούμε να τα επισημάνουμε και μέσα στην ιστορία της επιστήμης ή της φιλοσοφικής σκέψης. Αν ακολουθήσουμε το σχήμα αυτό, θα διαπιστώσουμε ότι έως και τον Μεσαίωνα, η σχολαστική φιλοσοφία θεωρούσε την ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά ως σταθερές και αναλλοίωτες μέσα στον χώρο-χρόνο.

Η κεντροθετική τάση που χαρακτηρίζει την σκέψη του Μεσαίωνα επιβιώνει έως και πολύ αργότερα. Για παράδειγμα, οι σχολαστικοί της Οξφόρδης, μέσα στον 17ο αιώνα, εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν ότι γεννιόμαστε με αρχές

και ιδέες οι οποίες ως έμφυτες θεωρούνταν a priori, καθολικές και αυταπόδεικτες, παρά τις ανακαλύψεις νέων ηθειρών και διαφορετικών λαών που έγιναν εν τω μεταξύ και παρά τις κοσμοϊστορικές εξελίξεις που επέφεραν στα πεδία της φιλοσοφίας και της επιστήμης η κοπερνίκεια επανάσταση και οι εργασίες του Γαλιλαίου ο οποίος αντιπρότεινε την παρατήρηση και την μέτρηση ως όρους για την κατάκτηση ασφαλέστερων γνώσεων.

Η κεντροθετική άποψη περί εμφύτων ιδεών και αρχών ξεπεράστηκε, προς τα τέλη του 17ου αι., με την εντατικοποίηση των εμπειρικών ερευνών, την ανάπτυξη της μαθηματικής φυσικής επιστήμης και την εδραίωση της βιομηχανικής επανάστασης. Με την κριτική που άσκησε ο John Locke (1632-1704) στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη κατανόηση* (*Essay on Human Understanding*) εναντίον της καρτεσιανής θεωρίας των έμφυτων ιδεών και αρχών ως a priori δεδομένων, καθολικών και αιώνιων, οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις διαφοροποιούνται· παύουν να είναι καθαρά νοησιарχικές και αναγνωρίζουν τον βασικό ρόλο που παίζει η εμπειρία στην παραγωγή γνώσης.

Η τάση για εξειδίκευση που εμφανίζει η επιστημονική σκέψη στους επόμενους αιώνες, αντιστοιχεί με την τάση συνεχούς διαφοροποίησης που εμφανίζει η φιλοσοφία στην αλληλεξάρτησή της με τις επιστήμες. Και η εξειδίκευση και η διαφοροποίηση αποτελούν μορφές αποκεντροθέτησης της σκέψης στην σταθερή προσπάθειά της να προσδιορίσει όσο γίνεται ακριβέστερα, αλλά και πληρέστερα την πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να μειώνονται συνεχώς οι αυθαίρετες γενικεύσεις. Τα απόλυτα μεγέθη (όπως λ.χ. ο χώρος και ο χρόνος της νευτώνειας φυσικής) γίνονται σχετικά, αναγνωρίζεται, δηλαδή, η μεταξύ τους σχέση. Οι γενικές και αφηρημένες έννοιες γίνονται ειδικές ή συγκεκριμένες και οι λογικές κατηγορίες ιστορικοποιούνται, αλλάζουν, δηλαδή και πολλαπλασιάζονται μέσα στον ιστορικο-κοινωνικό χωροχρόνο. Γενικά, οι διαφορές και οι ασυνέχειες θυσιάζονται ολοένα και λιγότερο στον βωμό της ομοιογένειας και της συνέχειας.

β. Φιλοσοφία της επιστήμης ή Επιστημολογία ή Μετα-επιστήμη

Η Φιλοσοφία Perennis χωρίζεται σε δυο πολύ γενικές περιοχές: α. την φιλοσοφική κοσμολογία και β. την φιλοσοφική ανθρωπολογία.

Η φιλοσοφική κοσμολογία παράγει κοσμοείδωλα με βάση τις εικόνες που έχουν οι άνθρωποι μιας εποχής για τον κόσμο και με βάση τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν στα πεδία της επιστήμης της εποχής τους. Στη φιλοσοφική κοσμολογία εντάσσεται ή φιλοσοφία της φύσης.

Η φιλοσοφική ανθρωπολογία εξετάζει τις εικόνες που έχουν οι άνθρωποι μιας εποχής για τον τρόπο της ύπαρξής τους μέσα στον φυσικό και ιστορικο-

κοινωνικό κόσμο. Στη φιλοσοφική ανθρωπολογία εντάσσεται η φιλοσοφία του πολιτισμού.

Στην φιλοσοφία του πολιτισμού εντάσσονται επιμέρους τομείς όπως η φιλοσοφία της επιστήμης, της τέχνης, του δικαίου, της ιστορίας, της θρησκείας, της τεχνικής καθώς και η κοινωνική φιλοσοφία ή η πολιτική φιλοσοφία. Εξετάζοντας τις εικόνες που plάθουν οι άνθρωποι για τον τρόπο της ύπαρξής τους και των δράσεών τους, σ' έναν ορισμένο ιστορικό-κοινωνικό χωρο-χρόνο, οι ειδικοί τομείς της φιλοσοφίας του πολιτισμού κατασκευάζουν, η καθεμιά στην περιοχή της, γενικές έννοιες προκειμένου να ορίσουν τι είναι επιστήμη, τέχνη, δίκαιο, ιστορία, θρησκεία, τεχνική κ.λπ.

Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να πούμε ότι η φιλοσοφία του πολιτισμού είναι ένα γενικό σύστημα αντιλήψεων που διαμορφώνουμε, στην προσπάθειά μας να αποκτήσουμε μια ολική εικόνα του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Το ίδιο ισχύει και για τους επιμέρους τομείς της φιλοσοφίας του πολιτισμού. Μ' αυτή την έννοια, οι θεωρήσεις που επιχειρεί η φιλοσοφία του πολιτισμού και οι γενικές εικόνες που παράγουν οι επιμέρους τομείς της για τον τρόπο της ύπαρξης και της δράσης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, φαίνεται να είναι ανεξάρτητες από τις αντίστοιχες επιστημονικές προσεγγίσεις, εφόσον είναι αδύνατο να ελεγχθούν επιστημονικά. Φαίνεται, έτσι, πώς η φιλοσοφική ανθρωπολογία και ειδικότερα η φιλοσοφία του πολιτισμού, με όλους τους επιμέρους τομείς της, αποτελεί ένα αυτόνομο σύστημα σκέψης, ξεκομμένο από την αντίστοιχη επιστημονική γνώση της εποχής.

Ωστόσο, ακόμη κι αν ήταν απολύτως έτσι τα πράγματα, θα έπρεπε να αλλάξουν. Αλλά δεν είναι. Ορισμένοι φιλόσοφοι, βέβαια, διεκδικούν την αυτονομία της φιλοσοφίας, ακόμη και πρόσφατα. Ο γερμανός φιλόσοφος Husserl (1859-1938) λ.χ. αναγνώριζε ως αντικείμενο της επιστήμης την μελέτη του χωρο-χρονικού κόσμου, ενώ για τη φιλοσοφία, υποστήριζε πως έργο της είναι να παράγει μια ειδητική γνώση, μια γνώση μορφών και ουσιών. Ωστόσο, ο Χούσσερλ διαφοροποίησε τις θέσεις του στο τελευταίο και πλέον σημαντικό έργο του *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία* (1937) όπου δέχεται ότι η γνώση αναπτύσσεται μέσα στο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, από την αρχαιότητα μέχρι τη νεώτερη και σύγχρονη εποχή.

Ειδικός τομέας της φιλοσοφίας του πολιτισμού είναι, όπως είπαμε, και η φιλοσοφία της επιστήμης η οποία αντιμετωπίζει την επιστήμη ως προϊόν του ανθρώπινου πολιτισμού. Όπως και οι άλλοι τομείς της φιλοσοφίας του πολιτισμού, η φιλοσοφία της επιστήμης επεξεργάζεται μια εικόνα για το τι είναι η επιστήμη και για το πώς εργάζεται. Επιπλέον, εκφέρει κρίσεις σχετικά με το τι θα έπρεπε να είναι η επιστήμη. Μ' άλλα λόγια, η φιλοσοφία της επιστήμης παράγει αφενός

μιαν εικόνα που αποδίδει την δεδομένη επιστήμη και αφ' ετέρου, ένα πρότυπο (ιδεώδες) επιστήμης.

Την εικόνα και το πρότυπο που επεξεργάζεται η φιλοσοφία της επιστήμης για την επιστήμη, δεν τα παράγει στο κενό, ερήμην της επιστήμης, αλλά παρατηρώντας και εξετάζοντας την επιστημονική μεθοδολογία και πρακτική. Με αυτή την έννοια, η φιλοσοφία της επιστήμης δίνει στους επιστήμονες την δυνατότητα να καταλάβουν αυτό που κάνουν. Συμβάλλει, δηλαδή, στην αυτοσυνειδησία της επιστήμης.

Απ' αυτή την άποψη, θα πρέπει να την διακρίνουμε από την επιστημολογία, εφόσον η τελευταία είναι κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο μία συγκεκριμένη επιστήμη παράγει γνώση. Έχουμε π.χ. μια επιστημολογία της ψυχολογίας, μια επιστημολογία της κοινωνιολογίας, κτλ. Η φιλοσοφία της επιστήμης, όμως, είναι ένας ευρύτερος κλάδος που, όπως είπαμε, επεξεργάζεται μια πραγματική εικόνα του τρόπου λειτουργίας ενός συνόλου επιστημών, και ένα πρότυπο, μια ιδεατή εικόνα τους που δείχνει με ποιο τρόπο θα αξιοποιούσαμε καλύτερα τις γνωστικές δυνατότητές τους.

Η δημιουργία ενός προτύπου επιστημονικής εργασίας προϋποθέτει κριτική και αξιοθετική προσέγγιση της επιστήμης. Η τεχνοποίηση λ.χ. της σύγχρονης επιστήμης, το να είναι, δηλαδή, η επιστήμη σχεδόν εξ ολοκλήρου προσανατολισμένη στην παραγωγή εφαρμοσμένης γνώσης, παραβλέποντας την σημασία της βασικής έρευνας και της θεωρητικής γνώσης που αυτή παράγει, προβληματίζει τους σύγχρονους φιλοσόφους της επιστήμης, εφόσον η τάση αυτή εντείνει την τεχνοκρατία, την άκριτη, δηλαδή, κυριάρχηση της Τεχνικής μέσα στην σύγχρονη κοινωνία. Με αποτέλεσμα η τεχνική από απλό μέσο που είναι, μη δυνάμενο να νοηματοδοτεί την ζωή και την ύπαρξη των ανθρώπων, να ανάγεται σε τυφλή και ανεξέλεγκτη δύναμη.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, το φιλοσοφικό ρεύμα του θετικισμού συναρτά την γνώση αποκλειστικά και μόνον από την επιστήμη, με αποτέλεσμα η φιλοσοφία της επιστήμης να δώσει βαθμιαία την θέση της στην επιστημολογία. Η τελευταία παίζει, στο εξής, τον ρόλο που έπαιζε παραδοσιακά, μέχρι την εμφάνιση του θετικισμού κατά τον 19ο αιώνα, ο κλάδος της φιλοσοφίας που ονομαζόταν γνωσιοθεωρία, εφόσον μέχρι τότε οι επιστήμες δεν διαχωρίζονταν από την φιλοσοφία.

Στην φάση κατά την οποία επινοείται ο όρος «επιστημολογία», φαίνεται να μη διαφοροποιείται από τον όρο «φιλοσοφία της επιστήμης». Ο γάλλος φιλόσοφος της επιστήμης E. Meyerson (1859-1933) εντάσσει το έργο του *Ταυτότητα και πραγματικότητα* (1903) στην φιλοσοφία των επιστημών, την οποία αποκαλεί και επιστημολογία. Στο έργο αυτό, ο όρος «Επιστημολογία» αποτελεί νεολογισμό

με τον οποίο ο γάλλος επιστημολόγος επιχείρησε να αποδώσει τον όρο «θεωρία της επιστήμης» που χρησιμοποίησε ο γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος Fichte (1762-1814) ως τίτλο του βασικού έργου του. Αντικείμενο της επιστημολογίας, με άλλα λόγια, του Λόγου περί επιστήμης, ήταν είτε μια ομάδα επιστημών είτε μια μεμονωμένη επιστήμη.

Αρκετά χρόνια νωρίτερα, ο γάλλος φιλόσοφος August Comte (1798-1857) απεκάλεσε την θετική (θετικιστική) φιλοσοφία που δημιούργησε, φιλοσοφία των επιστημών. Η θετική φιλοσοφία ως φιλοσοφία των επιστημών μελετά τα γενικά χαρακτηριστικά διαφόρων επιστημών οι οποίες, λόγω της κοινής μεθοδολογίας τους, αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο.

Σήμερα, αγγλοσάξονες, κυρίως, θετικιστές επιστημολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο «Φιλοσοφία της επιστήμης» περίπου με την ίδια έννοια με την οποία τον χρησιμοποίησε ο Comte για να υπογραμμίσει την ενότητα της επιστήμης, αλλά και τον αυτοπεριορισμό της φιλοσοφίας αποκλειστικά σε πεδίο εξέτασης των πεπραγμένων της επιστήμης.

Για την φιλοσοφία της επιστήμης, υπήρξε ένα συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα, από φιλοσόφους που δεν ασχολούνται με την μελέτη και τον σχολιασμό φιλοσοφικών κειμένων η αποκλειστικά και μόνον με την ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και από θεωρητικούς και επιστήμονες (Heisenberg, G. Gurvitch, Il. Prigojine, Ed. Moren, Im. Wallestein) οι οποίοι έχοντας την μέγιστη δυνατή εποπτεία του πεδίου των ερευνών τους, είναι σε θέση να διατυπώσουν παρατηρήσεις και προτάσεις για τις μεθόδους και τα αντικείμενα των επιστημών που κρίθηκαν γόνιμες και επωφελείς για την παράπέρα πορεία της επιστήμης και της κοινωνίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι ολόκληρη η φιλοσοφική δραστηριότητα εξαντλείται στην εξέταση αποκλειστικά και μόνον των επιστημονικών πρακτικών. Μια τέτοια άποψη θα περιόριζε το έργο της φιλοσοφίας και γι' αυτό τον λόγο θα ήταν προβληματική. Η στροφή στην φιλοσοφία των επιστημών δείχνει απλώς τον κεφαλαιώδη ρόλο που παίζει η γνώση ως βάση ηθικών, αισθητικών, πολιτικών αναλύσεων, αποτιμήσεων, αποφάσεων. Αλλά, εξίσου περιοριστική και ουσιωδώς προβληματική θα ήταν και η άποψη ότι η επιστήμη είναι η ειδοποιός διαφορά της σύγχρονης κοινωνίας.

Τέτοιες απόψεις είναι απλουστευτικές και οδηγούν σ' έναν αφελή επιστημονισμό. Γιατί η κοινωνία, ανάλογα με τον τρόπο της οργάνωσής της, δηλαδή, τις δομές και τις λειτουργίες της (οι οποίες καθορίζονται, κατά βάση, από την τάξη του λόγου που επικρατεί στο εσωτερικό της και από τις κοσμο-αντιλήψεις και τα κοσμο-είδωλα που αυτή η ισχύουσα τάξη ευνοεί) καθορίζει, υπ' αυτές τις προϋποθέσεις και το είδος της επιστημονικής γνώσης που παράγεται μέσα στο σύστημα αναφοράς της.

Im. Kant: Από την εμπειρική επιστήμη του ανθρώπου σε μια ανθρωποκεντρική επιστημονική μεταφυσική

Ο Καντ αντέκρουσε την εμπειρική γνωσιοθεωρία του Χιουμ με την άποψή του για την υπερβατολογικότητα του νου, την οποία διατύπωσε στο α' μέρος του θεμελιώδους έργου του *Κριτική του Καθαρού λόγου* (1771) το οποίο επιγράφεται «Υπερβατολογική Αναλυτική». Στην Υπερβατολογική Αναλυτική, ο Καντ έθεσε δυο βασικά επιστημολογικά ερωτήματα: 1) πώς είναι δυνατά τα Μαθηματικά; και 2) πώς είναι δυνατή η φυσική επιστήμη;

Εξετάζοντας με κριτικό πνεύμα την επιστημονική συγκρότηση των Μαθηματικών, κατά την Αρχαιότητα, και της Φυσικής, κατά τον 17ο αιώνα, ο Καντ συνήγαγε τον τρόπο με τον οποίο δομείται και λειτουργεί ο καθαρός νους, όταν παράγει λογικά αναγκαίες και τυπικά έγκυρες γνώσεις, που ισχύουν για όλους ανεξαιρέτως τους φορείς και χρήστες του καθαρού νου.

Όταν, επομένως, κάνουμε λόγο για την θεωρία της υπερβατολογικότητας που διατύπωσε ο Καντ στο Α' μέρος της ΚΚΛ, αναφερόμαστε στα συμπεράσματα της κριτικής εξέτασης των μαθηματικών και της νευτωνικής φυσικής την οποία φέρει σε πέρας στην «Υπερβατολογική Αναλυτική». Τα συμπεράσματα αυτά αφορούν την υπερβατολογικότητα του καθαρού λόγου, έναν μηχανισμό, θα λέγαμε, που επιτρέπει στον νου, κατά την γνωστική διαδικασία, να λειτουργεί ανεπηρέαστα από την ψυχολογία ή την φύση του γνωστικού Υποκειμένου ώστε να μπορεί να παράγει λογικά αναγκαίες γνώσεις που να μην επιδέχονται λογική αναίρεση και οι οποίες να είναι απολύτως βέβαιες, δηλαδή, μη πιθανολογικές ώστε να μην μπορούν να ανατραπούν από το ενδεχόμενο να προκύψουν διαφορετικά εμπειρικά δεδομένα, μέσω νέων παρατηρήσεων.

α. Η καντιανή θεωρία της υπερβατολογικότητας

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, ο Καντ υποστήριξε ότι την επιστήμη θεμελιώνει

και στηρίζει ο καθαρός νους ο οποίος δεν επηρεάζεται από την ψυχολογία (προθέσεις, κίνητρα, βλέψεις, συμφέροντα) του γνωστικού Υποκειμένου, επειδή διαθέτει εκ γενετής, και πριν ακόμη έρθει σε επαφή με την εμπειρία, δικά του *a priori* στοιχεία τα οποία είναι εντελώς ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο ψυχισμό.

Ο νους αντλεί την δυνατότητά του να παράγει λογικά αναγκαίες και βέβαιες γνώσεις, από αυτά τα προεμπειρικά στοιχεία που εγγράφονται ως συστατικά της δομής του εγκεφάλου που καθορίζουν την γνωστική λειτουργία του και τα οποία ονομάζονται υπερβατολογικά.

Η θέση με την οποία ο Καντ ξεπερνά τόσο την εμπειρική όσο και τη νοσηριακή γνωσιοθεωρία, συγκεράζοντάς τες, είναι ότι η γνώση έχει ως αφητηρία την εμπειρία, αλλά πηγή της έχει τον καθαρό νου και όλα τα υπερβατολογικά στοιχεία που καθορίζουν την δομή και την λειτουργία του. Ο νους, έτσι όπως τον εννοεί ο Καντ, θα λέγαμε ότι είναι ένα εργοστάσιο εξοπλισμένο με μηχανήματα φτιαγμένα για να παράγουν γνώση. Αυτά, όμως, τα μηχανήματα δεν μπορούν να παράγουν γνώση, αν δεν εφοδιαστούν με πρώτες ύλες (εμπειρικά δεδομένα).

Για τον Καντ, λοιπόν, ο καθαρός νους είναι υπερβατολογικός, στο μέτρο που έχει τους δικούς του μηχανισμούς, τα δικά του *a priori* στοιχεία. Αυτό σημαίνει ότι γεννιέται με την δυνατότητα να σκέπτεται, δυνατότητα που είναι δηλαδή, έμφυτη και ανεξάρτητη από την επαφή του με την εμπειρία. Ο νους δεν είναι αρχικά *tabula rasa*, αλλά έχει μια υπερβατολογικά συγκροτημένη δομή που του επιτρέπει να παράγει αξιόπιστη, απολύτως έγκυρη και νόμιμη γνώση. Για παράδειγμα, η κατηγορία της αιτιότητας είναι λογική κατηγορία, έμφυτη στον νου, ανεξάρτητα από την εμπειρία, ούτε συγκροτείται με όρους της ψυχολογίας.

Με όσα υποστηρίζει στην ΚΚΛ, ο Καντ φτιάχνει μιαν εικόνα λειτουργίας της νοητικής δομής που είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους. Σύμφωνα με αυτήν την εικόνα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο νους δεν είναι επίπεδος. Αντίθετα, αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα που διαρθρώνεται και λειτουργεί κλιμακωτά σε τέσσερα επίπεδα:

1. Στο επίπεδο της αισθητικότητας η οποία διαθέτει τις δικές της *a priori*, σταθερές και αναλλοίωτες μορφές εποπτείας, τον χώρο και τον χρόνο που επιτρέπουν στον νου να μορφοποιήσει τα ερεθίσματα της εμπειρίας που προσλαμβάνει μέσω των αισθήσεων και να τους δώσει μια μορφή σύμφωνη με αυτά τα *a priori* σχήματα. Ο νους, λοιπόν, κατά την επαφή του με την εμπειρία, χωροποιεί και χρονοποιεί τις παραστάσεις που σχηματίζει μέσω των αισθήσεων, μ' άλλα λόγια, τους δίνει μορφή που του επιτρέπει να τα επεξεργαστεί στα παραπέρα στάδια της λειτουργίας του.
2. Στο επίπεδο του υπερβατολογικού σχηματισμού που συστήνει η ελεγχόμενη από την διάνοια φαντασία. Η τελευταία, αν και δεν είναι ελεύθερη (όπως συμ-

βαίνει με την ποιητική και καλλιτεχνική δημιουργική φαντασία) έχει τα δικά της *a priori* καλούπια όπου εντάσσει τις παραστάσεις της αισθητικότητας και τους δίνει την μορφή μαθηματικών και λεκτικών συμβόλων¹, τα οποία υποβάλλονται σε παραπέρα επεξεργασία Έτσι, ένα φαινόμενο που παρατηρούμε μέσα στον χώρο και στον χρόνο, μπορούμε να το αποδώσουμε με αριθμούς ή άλλα μαθηματικά σύμβολα που παράγονται στο επίπεδο του υπερβατολογικού σχηματισμού.

3. Στο επίπεδο της διάνοιας (*Verstandt*) η οποία διαθέτει τα δικά της *a priori* αναλλοίωτα σχήματα όπως είναι οι λογικές κατηγορίες (της αναφορικότητας, της αιτιότητας κ.λπ.). Η διάνοια επεξεργάζεται παραπέρα τις συμβολοποιημένες παραστάσεις, και τις εντάσσει στις λογικές της κατηγορίες, καθώς εκφέρει προσδιοριστικές κρίσεις. Με τον τρόπο αυτό, σχηματίζει έννοιες που εξηγούν τα φαινόμενα που μελετά. Πότε εξηγώ ένα φαινόμενο; πότε, δηλαδή, αποδίδω ένα αποτέλεσμα στην αιτία του; Κατά τον φορμαλιστή Καντ, η επιστημονική διάνοια εξηγεί ένα φαινόμενο, όταν το μορφοποιεί, εντάσσοντάς το στην λογική κατηγορία (καλούπι) της αιτιότητας.

Η διάνοια, λοιπόν, κατηγοριοποιεί τις συμβολοποιημένες παραστάσεις στο πλαίσιο των προσδιοριστικών κρίσεων που εκφέρει, με αποτέλεσμα, την επεξεργασία εννοιών που αποδίδουν τις κρίσεις αυτές, παράγοντας γνώση στο πλαίσιο της επιστήμης.

Ο άνθρωπος κάνει επιστήμη με την αισθητικότητα, την φαντασία και την διάνοια. Απ' αυτές προκύπτουν γενικές και ειδικές έννοιες που υποδηλώνουν τους νόμους (σταθερές αιτιώδεις σχέσεις) που διέπουν τα φαινόμενα. Η επιστήμη αναζητά τους νόμους (αρχή του ντετερμινισμού) που διέπουν την λειτουργία πολλαπλών φαινομένων. Για να τους συλλάβει, οργανώνει και ενοποιεί (συνθέτει) το αρχικά σκόρπιο υλικό της εμπειρίας, έτσι ώστε από άμορφο άθυρμα που ήταν, πριν έλθει σε επαφή με την αισθητικότητα, μετά απ' αυτήν, να πάρει βαθμιαία την μορφή ενός συνεκτικού ορθολογικού μορφώματος.

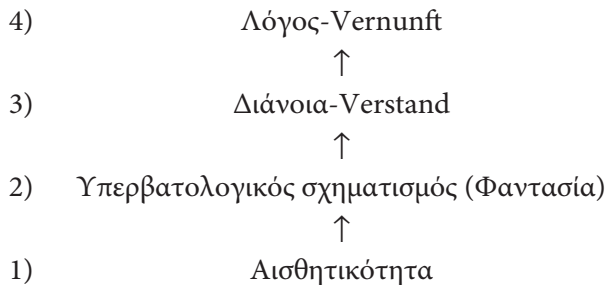
Η επιστήμη με αφετηρία την αισθητηριακή λειτουργία του νου, ενοποιεί βαθμιαία το άμορφο και σκόρπιο υλικό της εμπειρίας, σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές που διέπουν τον καθαρό λόγο κατά την γνωστική διαδικασία.

4. Στο τέταρτο και τελευταίο επίπεδο του Λόγου όπου ο νους διαθέτει τα δικά του *a priori* καλούπια, τις ιδέες, με βάση τις οποίες ρυθμίζει τις έννοιες που παράγει η διάνοια. Στο επίπεδο του λόγου (*Vernunft*) λειτουργεί η στοχαστι-

1. Τα σύμβολα είναι περιεκτικά και χάρη σ' αυτά εξοικονομείται σκέψη (λέω π.χ. 100 και όχι 1, 2, 3, 4 ... 99, 100). Η ανθρώπινη σκέψη και η επιστήμη ειδικότερα ζητά να υπαγάγει το σκόρπιο εμπειρικό υλικό σε *a priori* μορφές εποπτείας, σε σύμβολα και σε έννοιες για να το τιθασεύσει, δίνοντάς του ενότητα (συνεκτικότητα).

κή σκέψη που παρέχει τις αρχές για να λειτουργήσει η επιστημονική διάνοια (Verstandt), περνώντας από τα τρία πρώτα επίπεδα. Ο στοχαστικός λόγος είναι ο ρυθμιστής, της επιστημονικής πρακτικής με βάση τις στοχαστικές αρχές (π.χ. την αρχή της συνέχειας, της σταθερότητας, της ενότητας κ.λπ.) και τα δικά του υπερβατολογικά στοιχεία που είναι οι ιδέες.

Οι ιδέες είναι μορφώματα, σχήματα του νου και αποδίδουν πράγματα που ενώ δεν τα βλέπουμε, μας βοηθούν να κατανοούμε εις βάθος την πραγματικότητα και το νόημά που έχει για μας. Τέτοια στοχαστικά μορφώματα –ιδέες– είναι η ιδέα της ελευθερίας, της ψυχής, του Θεού, του αγαθού, του ηθικού νόμου κ.λπ. Οι ιδέες είναι, εδώ, λέξεις που αποδίδουν το αναστοχαστικό-νοηματικό περιεχόμενο όσων βιώνουμε, επιδιώκουμε, αξιοθετούμε, προκρίνουμε.

Για τον Καντ, όπως και για τον Χιουμ, οι προτάσεις της επιστήμης είναι συνθετικές, και όχι αναλυτικές-ταυτολογικές όπως ήταν οι προτάσεις της δογματικής μεταφυσικής. Ως εκ τούτου, μας γνωρίζουν πράγματα που δεν γνωρίζαμε. Όμως, δεν είναι a posteriori (στη βάση της εμπειρικής παρατήρησης αποκλειστικά) αλλά a priori, σε συμφωνία, δηλαδή, με τα υπερβατολογικά σχήματα του νου, με τα οποία γεννιέται ο άνθρωπος.

Χάρη στα a priori στοιχεία του νου, τα συμπεράσματά της επιστήμης είναι λογικά αναγκαία, δεσμεύουν, δηλαδή όλους όσους είναι φορείς του καθαρού νου. Επιπλέον τα επιστημονικά συμπεράσματα είναι απολύτως βέβαια και όχι πιθανολογικά, χάρη στην τυπική εγκυρότητά τους την οποία αντλούν από την απόλυτη συμφωνία τους με τους κανόνες και νόμους της λειτουργίας του νου. Καμιά εμπειρική παρατήρηση δεν μπορεί να ανατρέψει έναν νόμο της νευτωνικής φυσικής, στο μέτρο που ο νόμος αυτός δεν είναι μια πιθανολογική, αλλά μια λογικά αναγκαία και τυπικά έγκυρη πρόταση. Τυπικά έγκυρη με την έννοια ότι είναι απολύτως σύμφωνη με τους κανόνες λειτουργίας της επιστημονικής διάνοιας και της στοχαστικής σκέψης που την ρυθμίζει.

Η υπερβατολογική λογική την οποία ο Καντ θεωρεί ως την λογική της μαθηματικής φυσικής της εποχής του, δεν διαφέρει ριζικά από την τυπική λογική.

Και με αυτή την έννοια, δεσμεύεται και από τα αξιώματα της τυπικής λογικής και από τις αρχές που διέπουν τον μηχανικισμό. Οι αξιωματικές αρχές της τυπικής (αριστοτελικής) λογικής στην οποία βασίζεται είναι οι εξής : α) η αρχή της ταυτότητας: $A = A$ (Εγώ είμαι εγώ), β) η αρχή της μη αντίφασης: $A \neq B$ (Εγώ δεν είμαι μη Εγώ ή Άλλος), γ) η αρχή του αποχρώντος λόγου (κάθε πράγμα έχει τις αιτίες και τους λόγους που εξηγούν τον τρόπο της γένεσης και της λειτουργίας του) και δ) η αρχή αποκλεισμού του τρίτου: (το Α είναι είτε Β είτε Γ, τρίτο δεν χωρεί). Λόγω της περιοριστικής αρχής του αποκλεισμού του τρίτου, η φιλοσοφία μέχρι και τον Καντ, κινούνταν με δυϊσμούς όπως είναι ο δυϊσμός ψυχής-σώματος που μας απαγορεύει να πούμε ότι ο άνθρωπος μπορεί να είναι ψυχή και σώμα ταυτόχρονα.

Για την επιστήμη, όμως, όπως παραδέχθηκε ο Καντ, η τυπική λογική ως είχε στο πλαίσιο της δογματικής μεταφυσικής, δεν επαρκεί. Χρειάζεται μια περισσότερο προωθημένη λογική, ένας αναβαθμός της τυπικής λογικής, όπως είναι η υπερβατολογική λογική. Η τελευταία υπακούει σε ειδικότερες αρχές τις οποίες συνάγει ο Καντ εξετάζοντας τον τρόπο λειτουργίας της νευτωνικής φυσικής. Αυτές είναι: 1) η αρχή της σταθερότητας, 2) η αρχή της ομοιογένειας, 3) η αρχή της κανονικότητας ή συνέχειας και 4) η αρχή της εξειδίκευσης.

Με βάση όλες τις παραπάνω αρχές, η επιστήμη ταυτοποιεί τα φαινόμενα (ταυτότητα, μη αντίφαση, αποκλεισμός του τρίτου) τα εξηγεί (αποχρών λόγος) και ενοποιεί την πολλαπλότητά τους ανάγοντας την ετερογένεια στην ομοιογένεια, την ποιότητα στην ποσότητα (ομοιογένεια, ενότητα) και εντέλει παράγει ειδικές έννοιες (εξειδίκευση), πριν διατυπώσει γενικά συμπεράσματα. Η επιστήμη υπάγει σε γενικούς νόμους πολλαπλά φαινόμενα που όλα έχουν τα ίδια ειδικά χαρακτηριστικά.

Ο Καντ συνάγει την αρχή της εξειδίκευσης, παρατηρώντας τον τρόπο με τον οποίο η νευτωνική φυσική υπάγει σ' έναν γενικό νόμο, όχι όλα τα φαινόμενα, αλλά κάποια απ' αυτά με τον ίδιο ειδικό χαρακτήρα. Πρώτα, δηλαδή, εξειδικεύει, όταν εξετάζει σύνολα φαινομένων με ανάλογα ειδικά χαρακτηριστικά, τα οποία μελετά και ταξινομεί για να τα υπαγάγει σε γενικούς νόμους.

Όσον αφορά την κατηγορία (το λογικό σχήμα) της αιτιότητας, ο Καντ την καταχωρεί στα υπερβατολογικά, στα προεμπειρικά, δηλαδή, a priori, στοιχεία του καθαρού λόγου που καθορίζουν την παραγωγή της γνώσης. Στο σημείο αυτό, ο Καντ υιοθετεί την αριστοτελική άποψη ότι η αιτιότητα είναι κατηγορία του νου που δεν έχει σχέση με την φύση (την ψυχολογία) του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό, αντιτίθεται στην εναντίωση του Χιουμ στην αριστοτελική αιτιότητα, ενώ φαίνεται να λαμβάνει υπ' όψιν του το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν έθετε το νου και την εμπειρία σε σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού.